

## ШЛЕМОВЕ "ТРАКИЙСКИ" ТИП. ПРОИЗХОД И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ

СТАНИМИР ДИМИТРОВ

Вече близо един век в литературата, свързана с античното военно дело, се разглеждат група шлемове, наричани често с различни названия, най-популярното от които у нас е "тракийски" тип (Василев 1980, 1-2; Василев 1983, 5-6; Василев 1975, 51-57; Вълева 1995, 19-27; Иванов 1948, 99; Михайлов 1972, 145; Стоянова-Серафимова 1975, 41-42; Китов; Агре 2002, 329-330; Schroder 1912, 317; Snodgrass 1967, 116). За времето от публикацията на В. Schroder, нарекъл ги първи така, до наши дни броят на тези шлемове се увеличава постоянно, а географското им разпространение покрива Централното и Източно Средиземноморие\*.

В българската литература интересът към споменатите по-горе шлемове нараства, появяват се нови публикации, спомогнати и от увеличаващия се брой на изследваните обекти, провокирани от новите археологически открития (Вълева 1995, 19-27; Жуглев 1970; Жуглев 1991, 21-23; Миков 1925, 181-190; Иванов 1948, 99; Стоянова-Серафимова 1975, 41-42; Цончев 1950, 235-240; Китов, Агре 2002, 329-330; Китов 2003, 39-40).

Цел на настоящата работа е да се събере достъпният ни материал, да се съпоставят археологическите находки от България с тези зад граница и се привлекат в помощ съхранени изображения от запазени художествени паметници. По този начин ще се постареем да намерим отговор на въпроса, къде и кога се е зародил като особеност "тракийският" тип шлем, географското му и хронологическо разпространение.

В българската литература като "тракийски" тип шлемове се определят тези, покриващи горната част на главата, с изтеглено конусовидно тяло, завършващо с извивка в горната си част, обърната напред. Някой от тях имат и набузници, покрити с релефно представени мустаци и брада, покриващи почти цялото лице, оставящи отвори за очите, носа и устата. Други екземпляри имат и къси наносници, козирки и затилъци с различно изразена форма и големина. Шлемовете са изработени от бронз и само един е от желязо. Хронологическата им граница се поставя в V-III в. пр.Хр., а появата им се свързва с траките, като за прототип се дава носената от тях кожена шапка, със завит напред връх (Василев 1980, 15-17; Вълева 1995, 19-27; Китов; Агре 2002, 329-330).

Като цяло авторите, интерпретиращи вида като тракийски, се ръководят главно и изключително от извивката на върха. Тя се дава като определяща групата шлемове и главна тяхна характеристика. За удобство в текста за нея ще използваме названието кробилос / $\chi\rho\omega\beta\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ /, заимствано от Ю. Вълева (Вълева 1995, 19-27). Тъй като кробилосът се явява най-набиващата на очи част от разглежданите защитни доспехи, напълно естествено е отминаването от авторите другите характерни детайли.

Използваните сега типологии на античните шлемове се основават не на тяхната горна част, колкото на формата и големината на набузниците, наличието или отсъствието им, както и на наносника и затилъка. Поради тази причина считаме за уместно при определянето на "тракийския" тип шлем да се взема под внимание цялостният му облик.

Досега от територията на България са известни 21 екземпляра, датирани V - III в. пр.Хр. (Фол, 1998). Изработени са от бронзови листи, ковани върху специални форми. Срещат се две основни конструкции: съставени от части и ковани от един лист. Тези шлемове, които са съставни, като цяло са изработени от две части-изтеглена основна част с луковична форма, към която е захванат кробилосът. За свързване между отделните детайли са използвани бронзови нитове, като местата на снаждане са умело прикрити (Василев 1980, 3; 7-8). От основното тяло е изтеглена козирка, предпазваща очите, достигаща над слепоочията, където в някой от екземплярите има изрези за ушите. В задната част има елегантно оформен затилък с различна дълбочина. Понякога той е извит над врата, спуска се надолу в предната си част, достигащ до под ухото.

Към някой от шлемовете има прикачени набузници; на други са запазени отворите им, а самите предпазители за лицето липсват. Където са запазените са от един и същи вид, изработвани чрез леене в открити форми, обработвани допълнително. Набузниците са със специфична форма, покриват лицето, като силно се издават напред и надолу, събиращи се отпред. Имат два изреза, по-голям за очите и пространството около тях и по-малък за устата. Повърхността им е покрита с пластично предадена чрез завивки къдрава брада и дълги гъсти мустаци, спускащи се покрай устата и засукани настрани. В предната си част имат отвори, а някой и припоени топчета, образуващи система за закопчаване (Василев 1975, 53-55; Василев 1980, 5-6).

Търсейки аналогии на находките от Тракия по признака кробилос, неминуемо ще попаднем на това същото завиване напред в горната част на шлема при шлемовете от къснохетския период, произхождащи от редица релефи от Мала Азия. Най-ранните са от Кархемиш, датиращи от IX-VIII в. пр.Хр. Характерно за тях е, че завивката е едва загатна, но все пак е ясно различима. Явно при тези шлемове тя за първи път започва да се обособява от калотата на шлема, без да е допълнително закрепвано украшение. За тези едва видими кробилоси са захванати гребени от пера или конски косми. Шлемовете нямат затилъци, а набузниците им остават ушите и голяма част от лицето открити, събиращи се отпред върху брадичката (Таб. I, 1) (Вълева 1995, 22; Горелик

1993; Горелик 1983, 38; Dintis 1988, taf.9).

Следващите изображения на шлемове са върху релефи от Кара Тепе, Анатолия, датиращи от VIII в. пр.Хр. При тях кробилосът е явно изразен, с голяма охлювидна извивка в предната част. Върху него отново е разположен масивен гребен от косми или пера. Отново няма затилък, а набузниците са масивни, без да покриват предната част на лицето (Таб. I, 2). С подобен кробилос е и шлем, представен върху бронзова пластина, произхождаща от гроб в Кавуши, Анатолия, VIII в. пр.Хр., но без набузници (Таб. I, 4) (Вълева 1995,22; Горелик 1993, 163-164).

Явно като развитие на последният са шлемовете, изобразени в дворците на асирийските владетели Саргон II (721-705 г. пр.Хр.) и Синахериб (704-681 г. пр.Хр.) в Хорсабад и Ниневия. Техният кробилос е силно завит напред, покрит с малък гребен от пера, а набузниците са едва загатнати покриващи по-скоро ушите, отколкото бузите (Таб. I, 3) (Горелик 1993, 164-165).

В Европа, явно като наследник на гореописаните шлемове, през VI в. пр. Хр. се появява шлем, подобен на този, представен от хетските релефи. Той има висока калота, оформяща слабо релефен кробилос на върха, плитък затилък и дълги покриващи страните набузници. Интересно при него е появата на козирка, свързана с калотата и започваща от набузниците. Този тип продължава своето развитие през V-IV в. пр.Хр., ставайки много популярен в гръцката вазопис (Таб. I, 5, 6). Развитието му може да се проследи в две насоки: намаляване на кробилоса до неговото изчезване, като се запазва характерната куполовидна форма на шлема; превръщането на кробилоса в нисък метален гребен, разположен надлъжно върху шлема. Набузниците вече са големи, покриващи лицето, често събиращи се върху брадичката. Те има характерен профил, с два изреза, за очите и за устата (Таб. I, 7-9) (Горелик 1983, 20-24; Snodgrass 1967, 72-73; Dintis 1988, Taf.53; Ducrey 1985, 206, 246, 263).

Малко по-късно, през V в. пр.Хр., се наблюдава появата и широкото разпространение на нов шлем, който явно е обединил характерните черти на образците от Мала Азия и на тези от Гърция. От първите той е взел заоблената като луковица калота и изразеният, завит напред кробилос; от вторите малкият елегантен затилък и предпазната козирка. Изображенията му се явяват масово през V-IV в. пр.Хр. върху гръцки вази, рисунки върху саркофази и други паметници на изобразителното изкуство. Освен от изображения, този вид шлем е познат и от археологически находки, обхващащи един голям район: от Апенинския п-ов, материкова Гърция, Балканите и Кримския п-ов. Реалните находки се срещат до III в. пр.Хр., а изображенията върху паметници продължават и през следващите векове, без да е ясно съществували ли са такива шлемове в Рим, или това е една художествена традиция, наследена от Елинизма.

В отрязъка от V-III в. пр.Хр. разнообразието в отделните детайли на шлемовете от т.нар. "тракийски" тип става огромно. Появяват се релефни фронтони над козирките, често последните напълно липсват. Кробилосите са високи или ниски, а набузниците освен с издължената форма, с отвори за устата, покривани често с

релефни бради и мустаци, могат да бъдат и по-малки с правоъгълна форма. Срещат се изображения и археологически находки на шлемове, където те отсъстват. Много интересна е и симбиозата, постигната в този период, между “тракийския” тип шлем и други типове шлемове – беотийски, халкидски (Горелик 1983, 20; Сергеев 1966, 133-141).

От територията на съвременна България, според В. Фол, произхождат 21 шлема от “тракийски тип”, при което ние успяхме да локализираме 15 от тях и два отделни набузника от същия тип. В следващите редове ще се спрем на тях. По един шлем са открити в: Брястовица (Цончев 1950, 235), Асеновград (Иванов 1948, 99), местността “Асенова крепост”, Пловдивско (Кацаров 1930-31, 125); Гърмен (Василев 1980, 3-6), Ковачевица (Миков 1925, 181), Дебрен (Жуглев 1970, 62), Благоевградско; Беден (Стоянова-Серафимова 1975, 48), Смолянско; два от Сатовча (Жуглев 1991, 21-23; L'or des Thraces 2003, 195, Благоевградско; три шлема произхождат от разкопки на Г. Китов в Казанлъшко (Китов 2003, 39-40) и три от Плетена, Благоевградско (Стоянова-Серафимова 1975, 41-42; Василев 1980, 3; Фол 1998). Двата набузника са от разграбени гробове от с. Горно Дряново, Гоцеделчевско (Жуглев 1991, 35-40).

От изброените шлемове само един от Плетена е изработен от желязо, останалите са от бронз. Бронзовите шлемове могат да бъдат съставени от няколко части, а могат да са изковани и от един лист. Такива са тези от Брястовица и един от Плетена. Останалите се състоят от калота с форма на луковица, в която е вмъкнат и захванат с бронзови нитове предварително приготвеният кробилос. Интересен е шлемът от Асеновата крепост, тъй като той е съставен от три части, принадлежали на по-стари шлемове от “тракийски” тип. Съставен от части е и железният шлем от Плетена.

Тъй като шлемовете са изработвани от различни майстори, и то ръчно, нормално е в тях да има разлики. Понеже кробилосът се явява най-трудният за изработване детайл, то различията в тази част между отделните екземпляри са естествени, а разглеждането им като водещ белег за разграничаване – несъществено. Много по-важен белег е долната част на калотата, със затилъка и козирката. Считаме, че именно въз основа на съвкупността от тези детайли, шлемовете от България могат да се съберат в няколко типологически групи.

При шлема от Брястовица (Таб. IV, 3) и единият бронзов от Плетена (Таб. IV, 4), бронзовият лист в долната част на калотата е “прищъпнат” леко навътре, след което продължава напред под около 45 градуса. Едва накрая се оформя съвсем тясна хоризонтална ивица. По този начин се е получила една масивна козирка, издадена силно над очите и скулите. При шлема от Брястовица не е съхранен предпазителят за врата, но острият ръб в края на козирката подсказва, че ушите са оставали открити. Това се вижда при екземпляра от Плетена, който има добре запазен затилък.

Друга група шлемове притежават добре оформени затилъци с елегантна извивка, оставаща ушите открити. Такива са този от Ковачевица (Таб. IV, 5), Зарева могила (Таб. V, 2), Казанлъшко; отлично запазен доспех от Сатовча и

съдейки по запазените части от задната страна, шлемът от Дебрен (Таб. V, 1), Благоевградско. Козирката е малка, отделена от калотата чрез характерното "прищъпване", оформящо тясна хоризонтална ивица. В задния си край тя елегантно се извива над ушите, оставяйки ги открити. Затилъкът е дълбок, с характерна извивка над врата.

При шлемовете от Гърмен (Таб. IV, 2), Асеновата крепост (Таб. IV, 8), Сашова могила, Казанлъшко, тясната козирка се свързва със съвсем плитък предпазител за врата. Там където те се събират, може да има плитко изрязване за ушите като при шлемовете от Асеновата крепост и Сашова могила. Този изрез може и да липсва като при доспеха от Гърмен. Тук ни се струва, че можем да причислим и първия шлем от Сатовча. Неговият затилък не е запазен, но иначе по формата на калотата, козирката той е подобен на този от Сашова могила.

Много интересни са шлемовете от Асеновград (Таб. IV, 7) и два екземпляра от Плетена – бронзов (Таб. IV, 9), богато украсен със сребърни апликации и железен (Таб. IV, 6). Шлемът от Асеновград има характерно подчертани изрези над очите, а между тях къс наносник. Подобни, но слабо загатнати изрези има и железният шлем от Плетена. Той също има наносник, но вторично добавен, от по-стар бронзов шлем. За жалост и при двата предпазителите за врата не са запазени.

Някой от шлемовете, откривани по нашите земи, имат запазени оригинални набузници, с форма различна от тази на другите масово разпространени шлемове в Тракия – халкидския тип. Те са идентични на тези, използвани при шлемовете с нисък или липсващ кробилос от Гърция, датирани в V-IV в. пр. Хр. Набузниците са издължени, покриващи плътно лицето и събиращи се отпред на лицето. Те имат голям дълбок изрез, оставящ очите открити и по-малък за устата. Повърхността им е покрита с релефно представени брада и мустаци. Такива набузници имат шлемовете от Ковачевица, Беден, Зарева могила, железният шлем от Плетена, Асеновград. Богато украсеният екземпляр от същото място има набузници, при които отворът за устата е голям от този за очите. Окосмяването по лицето е представено чрез вълнообразни насечки, различно от другите набузници от Тракия.

Набузниците са се закрепвали по два различни начина-чрез шарнирна връзка с долната част на калотата и пак чрез шарнир, но заловен за пластина, прикрепена отвътре на долната част на шлема. При някои шлемове липсват набузниците, но са запазени отвори за закрепване на пластинките, към които се е свързвал шарнирът на предпазителя на лицето. Наличността на набузници не може да е определяща при типологията, тъй като е било възможно носенето на доспехите за глава и без тях. Това се е налагало често от дългото използване и фактическото износване на набузните пластини. Понякога обаче липсата им може да е била по лично предпочитание на собственика или на майстора, изготвил изделието. Многобройни изображения ни показват именно шлемове подобни на разгледаните, но без набузници (Таб. II, 1,2,4,7,18).

В следващите редове ще се опитаме въз основата на сходни паралели да дадем една по-тясна датировка на шлемовете, открити в България. Тази датировка визира евентуалния момент на производство, но за жалост не и този на продължителността и прекратяването на използването на конкретния доспех.

Шлемът от Ковачевица, датиран в IV в. пр.Хр., е почти идентичен с един от Копенхаген (Таб. V, 3), според J. Vakatorpulo в самия край на IV в. пр.Хр., закупен навремето от Истанбул, при когото липсват само релефните набузници.

Сходен на екземпляра от Ковачевица е и шлем, от частна колекция във Франция (Таб. V, 7), датиран отново в IV в. пр.Хр. При него липсва характерният изрез над ушите на българския шлем, но иначе двата доспеха имат еднакви общи характеристики.

Към сравненията може да се посочи и шлем, открит до Йоанина (Таб. V, 7), Гърция. Той е с липсващи набузници, но местата, където са се захващали за калотата, са запазени. Шлемът е с малка козирка и затилък като този от Ковачевица. Авторът, който го публикува, го отнася към третата чет. на IV в. пр.Хр. Много интересен момент при него е наличието на два държателя за пера от двете страни на слепоочията. Този белег е много характерен за италиейските шлемове.

Подобен на доспеха от Йоанина е шлем, намиращ се в Art Institute of Chicago (Таб. V, 8). При него главна разлика се явява високият кробилос, но иначе е близък до шлема от Ковачевица. J. Vakatorpulo го датира заради високия кробилос в първата пол на IV в. пр. Хр., но ние считаме, че въз основа на предпазителите за тила и челото, твърде близки до шлема от Йоанина, тази датировка трябва да се смъкне във втора пол. на столетието.

Към групата на паралелите може да се отнесе и шлем, носен от един от войниците върху т.нар. Александров саркофаг, в Истанбул (Таб. III, 10), отнасян към самия край на IV в. пр.Хр. Шлемът има всички характерни белези на този от Ковачевица, като липсват релефните набузници. Те са заменени с по-малки, сходни с тези употребявани от италиейските шлемове (Таб. II, 3, 6, 13). Различие има и при оформянето на козирката, завършваща над слепоочията с волути.

На бойна сцена, изобразяваща гръцки хоплит, нападнат от две амазонки, изобразена върху рисуван саркофаг от Тарквиния (Таб. VII, 8), края на IV в. пр.Хр., едната от жените-войни носи шлем със същата форма и характерни особености, като този от Ковачевица. Отново имаме липса на набузници.

Точна представа за това, как е изглеждал шлемът от Ковачевица, ни дават два паметника от IV в. пр.Хр. Единият е бронзов релеф от Британския музей, изобразяващ сражение между гръцки герой и амазонка. Вторият е част от теракотов релеф от Тарент, сега намиращ се в Берлин. На него е представено хоплитско въоръжение-кръгъл щит и шлем (Таб. III, 1). И двата шлема са чудесна илюстрация на този от Ковачевица. Снабдени са със същия тип релефни набузници, а върху кробилосите им има гребени от косми, които се спускат назад.

Шлемът от Зарева могила, попадащ според нас в една група с този от

Ковачевица, има своите паралели в шлемовете от Копенхаген, края на IV в. пр.Хр.; Франция, IV в. пр.Хр.; саркофага от Тарквиния, края на IV в. пр.Хр.

Отлично запазеният шлем от Сатовча се явява с малки изключения идентичен на този от Йоанина. Сходно са оформени краищата на козирките, като под ъгъл се спускат към лицето, както и затилъците с остър връх, минаващ под ухото. Подобен е и шлема от Art Institute of Chicago, като и при двата ръбът под ухото е по-голям и заоблен от този при сатовченския шлем. Докато за първия J. Vakatopulo дава датировка в третата четвърт на IV в. пр.Хр., то за втория определя началото на века, заради високия кробинос. Това според нас е неоснователно, тъй като всички останали белези на двата шлема са еднакви. Поради тази причина ни се струва логично да отнесем и трите доспеха към втората, трета четвърт на четвъртото столетие.

Шлемът от Дебрен, който отнесохме в една група с този от Ковачевица, намира паралел при шлема на амазонката от саркофага, произхождащ от Тарквиния и датиран в края на IV в. пр.Хр. Прави впечатление пълното сходство, все едно че художникът е имал за модел Дебренският доспех.

Явно въпреки разпространеното в нашата литература мнение, шлемовете от Ковачевица, Сатовча, Дебрен, Зарева могила трябва да се отнесат не общо към IV в. пр.Хр., а към втората му половина, дори към последните му три десетелетия. Трябва да се отбележи, че това е приблизителният период на тяхното производство, като е възможна една доста по-дълга употреба. Така например шлемът от Зарева могила е открит в гроб, датиращ от средата на III в. пр.Хр.

Втората група, обособена от нас и характеризираща се с тясна козирка и плитък предпазител за врата, шлемовете от Гърмен, Асеновата крепост, Сашова могила, Сатовча намира по-малко паралели. Към тях може да бъдат отнесени червенофигурни изображения от италиейски вази, датирани в IV в. пр.Хр. една амазонка, изобразена върху апулийски кратер, носи такъв шлем, като вместо козирка, той е снабден с фронтон. По надлъжния ръб на кробиноса отново виждаме гребен от косми. Такъв шлем отново с фронтон и плитък затилък има върху друг апулийски кратер, изобразяващ Персей и Атина (Таб. III, 3-6).

Върху бронзово огледало датирано в III в. пр.Хр., пазено в Ермитажа, е изобразен Парис. На главата му има шлем подобен на тези от разглежданата от нас група. Характерна е липсата на затилък и набузници. Сходен е и шлемът на Атина, изобразена върху кратер от Кампания, датиращ от 90-70 г. на IV в. пр.Хр. Освен с фронтон върху челото той е украсен с характерните за Италия бронзови крила и по едно дълго перо от всяка страна на слепоочията.

Явно тази разновидност на основната форма е имала твърде продължителен живот, обхващащ IV- III в. пр.Хр.

Шлемовете от Брестовица и Плетена, характерни с големите си козирки, намират паралел в сред една находка, съдържаща бронзови доспехи от Олонещи, Молдова (Таб. V, 9); трезорирана в последните тридесет години на IV в. пр.Хр. Много близък до шлема от Брестовица е шлем с издраскани върху него букви, имащ дълбок изрез за ушите и дълбока козирка (Таб. V, 6). Друг шлем

от същата находка има подобна голяма козирка, но ушите при него са били защитени. И двата са смесица между беотийски и "тракийски" тип (Сергеев 1966, 133-141).

Паралел откриваме и при мраморен релеф от Гърция, втора пол. на IV в. пр.Хр., изобразяващ герой с броня и Ерос, който му подава шлем (XΩΡΕΜΝΕ 1980, 3-18). Шлемът има същият дълбок изрез над ушите като този от Брестовица и според нашето предположение и този от Плетена. Особеност са неподвижните набузници, разположени между голямата козирка и изреза за ушите (Таб. III, 2).

Датировката на тези два шлема може да се постави във втората пол. на IV в. пр.Хр.

Три от българските шлемове са без точни паралели. Това са тези от Асеновград, железният от Плетена и още един от същото място, бронзов, с много богата украса. Доспехът от Асеновград се вмести в картината на разгледаните досега шлемове, с изключение на две характерни особености – къс наносник с дъговидни изрези над очите и два релефни вала, преминаващи през средата на калотата. Два също такива релефа има и пищният шлем от Плетена, датиран от В. Фол в първата пол. на IV в. пр.Хр. Той е уникален и със своя сравнително дълъг наносник, дълбоките изрези над очите и нетипичните, релефни набузници. Ако наносникът присъства под една или друга форма при трите по-горе описани шлема, то набузници с дълги насечки, оставящи голям отвор отпред за устата, се срещат за първи път.

Странни и непознати от други места са предпазните части, разположени над извивките за ушите. Подобна система за защита става много разпространена при римските шлемове от имперски и галски тип (Robinson 1968, 45-73).

Уникален по своята конструкция е железният шлем от Плетена. При него ясно се виждат трудностите, с които се е сблъскал майстора при производството на изделие от нетипичен материал. Интересно е и преизползването на наносник и набузниците от някакъв друг или други по-стари шлемове.

Считаме, че и двете особености-наносник и релефните валове, могат да бъдат открити при гръцките шлемове от халкидски тип, от V-IV в. пр. Хр. (Василев 1979, 67-70; Конноли 2001, 60-62; Kunze, 1967, 140-142). Те са тяхна характерна и неотменна особеност. Явно в един момент, са навлезли и при новия "тракийски" тип, допринасяйки за по-добрата защитеност на лицевата му част. Релефните валове са придавали и допълнителен колорит, нарушавайки монотонната повърхност на калотата на шлема. Първообраз на това ново изделие може да се открие в шлем, принадлежащ на комплект доспехи, датирани в V в. пр.Хр.. той има черти характерни за халкидския тип набузници, релефен фронтон, който разполовява на две калотата му; за коринтския тип две релефни "вежди" в областа над очите; за "тракийски" тип характерен кробинос (Auktion 200 1998, 35).

По-близък до богато украсения шлем от Плетена с двойните си релефни валове са един шлем от Брястовец, Бургаско, датиран от българските учени в IV в. пр.Хр. Съществува и друга датировка, дадена от П. Коноли, който го

помества в III в. пр.Хр. Използването на подобни шлемове в III-II в. пр.Хр. считаме, че дава тежест на неговата теза. Това от своя страна може да предатира шлема от Плетена, а именно да го отнесем към третото столетие. Тази възможност не е за пренебрегване, като се имат в предвид и твърде странните набузници, ज्याмащи нищо общо с познатите ни от периода V-IV в. пр.Хр. Те по-скоро с грубо представената чрез дълги насечки брада се доближават до група шлемове от същият период, имащи релефно изобразени уши върху набузниците и богата украса.

Краят на натилния му предпазител е заострен и силно се спуска надолу, слизайки под ухото. Този характерен белег притежават шлемовете от Йоанина, запазенният екземпляр от Сатовча, този от Art Institute of Chicago. Те всички са от втората половина и дори края на IV в. пр.Хр. Считаме, че е възможно след направените сравнения датировката на пищния шлем от Плетена да се измести в края на IV в. пр.Хр. и дори да слезе в следващото столетие.

Въз основа на горенаписаното можем да си изградим следната картина: в края на VI – първата четв. на V в. пр.Хр. в Гърция се формира нов тип шлем, притежаващ характерни набузници покриващи лицето, оставяйки два отвора за очите и устата. Той няма нищо общо със съществуващите по-рано или паралелно типове защитен доспех за глава- шлемове от коринтски, илирийски и халкидски вид. Около 70-50-те години на V в. пр.Хр. от него се формира нов вид, който има различни названия, но най-популярното в България е “тракийски”. Той се различава от своя предшественик по високо издигнатия си кробилос, но има и редица характерни негови черти-козирка, големите набузници, елегантен предпазител за врата. Характерна особеност на част от шлемовете “тракийски” тип са набузниците, покрити с релефно представена брада и мустаци. Произходът на този вид украса може да се отнесе още към мъжката портретна традиция на Изток. Така върху релефите на асирийци, перси ние виждаме бради, придадени точно по същия начин. Чрез отделни завити снопчета от косми се създава илюзия и представа за къдрава, гъста брада. По-късно през VI в. пр.Хр. този начин на представяне е възприет и при гръцката архаична скулптура. Явно от тук идеята за представяне на окосмие по мъжкото лице преминава и при новия вид шлем върху неговите набузници. Кога това е станало? Доказателства и податки почти липсват, но като такива могат да се приведат два етруски шлема от Италия.

Единият е снабден с релефна маска, представляваща мъжко лице като по такъв начин цялата глава е скрита, има отвори само за очите и устата. Косата и брадата са придадени с характерни завити снопчета. Той датира от пър. пол. на V в. пр. Хр. (Dintis 1988, Taf. 78).

По-близък до набузниците на “тракийските” шлемове е друг шлем, тип негау, датиращ от IV в. пр.Хр. Набузниците са оформени твърде сходно на разглежданите от нас, като прави впечатление, че липсва отвор за носа, а той е релефно придаден. Също така отворите за очите и устата са твърде малки (Горелик 1983, 18; Dintis 1988, Taf. 78).

От територията на Гърция произхождат множество набузници от вече познатия ни тип, принадлежащ на "тракийските" шлемове. Те могат да се разделят на две части: такива с релефно придадени брада и мустаци, подобни на тези от България (Таб. VI, фиг. 1-4); такива, притежаващи само релефни мустаци, без къдрава брада (Таб. VI, фиг. 3-9) (Vokotopoulou 1982, 507-512). Общата им датировка в края на V-IV в. пр.Хр., съпоставена с етруските шлемове, показва че най-вероятно моделът се е оформил в самия край на V в. пр.Хр., като останал жив поне до края на IV в. пр. Хр.. Той вече липсва при шлемовете от Казанлъшката гробница, датираща от първата пол. на III в. пр.Хр. При Александър Македонски (336-323 г. пр.Хр.), когато се наложила модата на гладко избръснатото лице, брадите и мустациите изчезнали и от набузниците на шлемовете, или поне на част от новопроизведените модели.

Явно в резултат на смесването на шлемовете без кробилос от Гърция, V-IV в. пр.Хр., и тези с кробилос и релефни набузници, края на V-IV в. пр.Хр., се е появил нов вид, носещ характерни детайли от своите предшественици. Той има сферична калота, снабдена с нисък метален гребен, започващ от средата на теменната част и силно издаващ се напред. Това явно подсказва повлияването му от същата форма на кробилоса. Шлемовете имат козирка, с разположен над нея триъгален релефен фронтон, с волути над слепоочията. Набузниците оставят цялото лице открито, но във формата им се виждат особеностите на първоизточниците (Таб. VII, фиг. 5-7). Често върху тях с леки насечки е представена брада. Интересени са и затылците, върху които понякога се разполагат релефно представени уши (Таб. VII, фиг. 7). Това ни кара да предположим, че тези шлемове датиращи от IV-II в. пр.Хр., са повлияни от шлемовете "тракийски" тип, тъй като при тях ухото често е оставало открито, а върху набузниците е имало релефно представена брада. В един момент това е било отразено и върху новия тип шлем (Конноли 2001, 78-81; Dintis 1988, Taf. 55; УΩΡΕΜΗΣ 1980, 3-18).

Тъй като съществува прекалено голяма терминология, а всяко название е достатъчно добро, стига да носи със себе си конкретна информация, считаме за уместно да се запази терминът "тракийски", но без в него да се влага етническа определеност. Така за техния прототип, появил се в края на VI в. пр.Хр., предлагаме термина "прототракийски", а за шлемовете, получени в резултат на смесването на двата вида, разпространени в IV-II в. пр.Хр., термина "псевдотракийски".

Все още е неясно къде се формират тези типове шлемове, добили такава огромна популярност и разпространение през Античността. Автори като В. Schroder, А. Snodgrass, В. Василев, Ю. Вълва, Ст. Серафимова-Стефанова, К. Жуглев акцентират върху тракийския произход на шлема, получил същото име, като наблягат и на производството му в Тракия, главно в Родопите. Тяхната теза е силно повлияна от идеята на В. Schroder, че в един момент кожената шапка на траките е била притворена от самите тях в метален доспех. Основа за това е появата в края на VI в. пр.Хр. в гръцката вазопис на нови персонажи,

облечени с варварски дрехи, често с кожени шапки на главите, чиито връх е завит напред. Понякога с подобни дрехи са облечени и амазонките, с които воюват гръцките герои. Особена тежест добива тази теза след студията на J. Best, посветена на тракийските пелтасти. В нея той също определя персонажите с шарено пишно облекло и луновидни щитове от гръцките вази като траки. Авторът твърди, че този сюжет се е промъкнал в гръцкото изкуство в самия край на VI в. пр.Хр. Тогава тиранът Пизистрат се върнал от изгнание в Атина, водейки със себе си тракийски наемници.

От твърденията на всички автори, че шлемът с кробилос е тракийско изобретение, произвеждан е в древна Тракия и се е разпространил със тракийските наемници по античния свят, не става ясно как е било организирано самото производство. Трудно бихме могли да приемем твърдението на В. Василев, че производството на шлемове не е представлявало трудност (Василев 1980, 15). Според автора то е можело да се организира и разгърне в малките селища по Родопите. Напротив, едно от най-трудните дела на античната и средновековна металургия е било производството на доспехи. Тяхната цена и недостъпност е предизвиквала многобройни поправки и дълъг период на използване, на което подробно се спира цитираният от нас автор. Против разпръснатото производство говори и типологично сходство на отделни екземпляри, намирани отдалечени един от друг. Характерно за централната власт е стремежът да съсредоточи в свои ръце производството на оръжие, както и да осъществява ефективен контрол над него.

Странно звучи и твърдението, че в кробилоса на разглеждания вид шлем траките помествали опашката на своята прическа, описана още от Омир. Едва ли високата прическа може да се пъхне в кробилоса, още повече че шлемовете са имали вътре дебела подплата, смекчаваща ударите върху главата (Коннолли 2001, 61; 98; Robinson 1968, 144). Следи именно от тази подплата, а не от кожена шапка, както е помислил, е успял да открие при своето изследване В. Василев (Василев 1980, 16).

Не можем да приемем, че в ранния V в. пр.Хр. икономическото състояние на траките е можело да позволи едно огромно производство на определен тип доспех, който дори да бъде масово разпространен в съседна Елада. Последната винаги се е явявала традиционен производител на защитно оръжие, като дори широко го е изнасяла за тракийските земи. Първите изображения на "тракийски" тип шлемове от Италия в 80-70-те години на V в. пр.Хр. също говорят против такава идея (Таб. II, 1-2). Масовото използване на тракийски наемници започва едва през Пелопонеската война (431-404 г. пр.Хр.), когато те евентуално биха могли да направят популярен новия тип шлем.

Прави впечатление масовото използване от траките на вносен метален доспех. Шлемовете от коринтски и халкидски тип, броните, наколенниците и частите от щитове, откривани в Тракия, без всякакво съмнение са гръцки по произход. Това е толкова очевидно при поглед върху находките, че не е нужно да бъде доказвано. Качественото защитно оръжие, постъпващо от съседна Елада,

от нейните черноморски колонии и емпории във вътрешността явно напълно е задоволявал необходимостта на тракийската знат от метални доспехи. Колкото до обикновените войни, те едва ли са могли да си позволят от финансова точка да са притежатели на бронзови шлемове и брони.

Интересен е и фактът, че на север от Стара планина липсват “тракийски” шлемове. Техни находки не са известни от териториите на Сърбия, Македония и Румъния (Василев 1979, 66-71; Иванов 1972, 51-55; Guma 1991, 85-102; Oprinescu 1987, 126-129). Това едва ли щеше да е така, ако те бяха произведени в Тракия, пък било то и в Родопите.

И все пак къде се е родил “тракийският” тип шлем? Някой, като J Vakatopulou, поставят неговата родина в Анатолия, по-точно в Ликия, откъдето, както видяхме, произхождат и най-ранните изображения на шлемове с кробилос. Това твърдение би било резонно, ако разглеждаме шлема като отделен вид въз основа само на неговия завършек. Но вкарвайки възприетия от нас метод на обща оценка въз основа на детайли като: козирка, набузници, затилък, кробилос, то без всякакво съмнение мястото на създаване е европейският континент, в частност Елада. Без съмнение кробилосът води своя произход от Мала Азия, но именно на гръцка територия се появява въплътен в метал “прототракийския” тип шлем, откъдето произхожда и същинският “тракийски”. Подобно твърдение изказва и М. Горелик, локализирайки местопроизхода на разглежданите от нас шлемове в Централна и Южна Гърция. Той дори дава на “тракийския” тип името “южногръцки”. В Атика локализира работилници за изработка на тези шлемове и J Vakatopulou, като евентуално допуска и такива в Македония. Това твърдение ни се струва твърде резонно, само така може да се обясни широката популярност и огромното разпространение на шлемовете с кробилос в Италия. Явно от тук или от гръцките колонии по Беломорието, по теченията на реките Струма, Места и Арда, тези шлемове проникват като готов, краен продукт в Тракия. Другият център, където те са широко разпространени – Казанлъшко, по-трудно може да се установи откъде е вземал защитното си въоръжение. Но наличието на държава с нейните силни институции е способствало и набавянето на оръжие за една войска, въоръжена по елинистически образец (Таб. VIII, 1).

Шлемът, за който днес е широко разпространен терминът “тракийски” и който ние приемаме условно, се появява в земите на Централна Гърция около 70-50 години на V в. пр.Хр. без съмнение неговите протообрази произхождат от Мала Азия, подражавайки на местните кожени шапки. Но именно на европейския континент шлемът получава характерната си форма заедно с допълнителните си предпазни детайли. Характерно е, че още в този ранен от неговата история момент той започва да съществува под различни разновидности, като могат да се обособят две големи течения – гръцко и италианско.

За първото стават характерни малка, елегантна козирка, също така малък затилък, който може да е плитък или по-дълбок. Много важна особеност са набузниците, покриващи почти цялото лице, оставяйки очите, носа и устата открити. Те са покрити с релефно представени къдрава брада и дълги мустаци,

като съществуват разновидности и само с последните. На върха на кробилосите са се разполагали украшения във форма на палмети, а по сагиталния му шев и гребени от пера или конски косми ( Василев 1980, 6-7; Vokotopoulou 1982, 507-512).

Италийските шлемове (Таб. II, 1-20) следват една типично местна традиция на богата украса и претрупаност. Те често са снабдени с метални крилца върху слепоочията, метални вълнообразни гребени върху кробилоса, различни релефи. Набузниците им са малки, с различна от гръцките форма. Много често те съвсем липсват. Характерна особеност е отсъствието на козирка и наличието на триъгълен релефен фронтон (Горелик 1983, 16-19; Коннолли 2001, 100, 110; Dintis 1988, Taf. 10, 17) (Таб. VII, фиг. 3, 4).

Шлемовете от "тракийски" тип стават много популярни през IV в. пр.Хр. Постепенно започват да конкурират и дори да се налагат над типовите халкидски и пилос. Това може да се обясни със сравнителната им лекота, оставяйки сетивата открити, особено ушите, те същевременно предлагали ефективна защита на лицето. Това не можел да осъществи шлемът пилос, който представлявал фактически една метална шапка, на върха на главата (Коннолли 2001, 70; Dintis 1988, Taf. 22-29; Ducrey 1985, 125; Snodgrass 1967, 89-130). Шлемовете от халкидски тип също често имали доста дръпнати встрани набузници (Secunda, N.; McBride, A 1994, 23). Защитата на лицето не била за пренебрегване, като се вземе в предвид основния гръцки противник през V и IV в. пр.Хр. Това били персите и техните малоазийски съюзници, масово въоразени с метателно оръжие. Освен това през Пелопонеската война в самата Елада започнало масовото използване на лековъоръжени части.

Необходимост по време на бой се явявали козирката и високият кробилос, често с гребен върху него. Те поемали върху себе си разсичащите удари, отдалечавайки ги от теменната част на главата и от челото. "Тракийският" шлем се е крепял и стабилно върху своя притежател чрез една проста, но ефективна система от ремъци. Святаме, че останките от отвори и припоени пластини в централната вътрешна част на затылка е служела за захват на връзки, които след това обхващали шията, преминавайки през набузниците, в чиито долни краища често има отвори и завързвайки се върху брадичката на боеца. Подобен начин на прикрепяне имали и келтските и ранноримски шлемове от типа монтефортино (Robinson 1968, 15).

Не трябва да се забравя и внушителният и заплашителен вид на шлема. Той значително чрез кробилоса и гребена върху него е повдигал ръста на собственика си. Самото лице, покрито с блестящи бронзови набузници, с брада и мустаци, не променящо изражението си, немалко е повлияло на психиката на противника.

Разцвет този доспех добил в епохата на Александър Македонски и неговите наследници (Secunda, N.; Warry, J., 1992, 12, 21). Тъй като македонската и елинистическа фаланга носела копията си с две ръце, имайки твърде малък щит, то нуждата от ефектна защита на лицето нарастнала (Коннолли 2001, 77-78; Warry 1981, 71-73). Шлем "тракийски" тип виждаме върху монета на

Александър III, сечена в 324 г. пр.Хр. Такъв е и шлемът носен от конник върху стенопис от Кинх, Левкадия, края на IV в. пр. Хр. този шлем срещахме и върху прочутия саркофаг на Александър, датиращ също в самия край на IV в. пр. Хр.

Разпространението му в III в. пр.Хр. продължава. От този период е и Казанлъшката гробница, където “тракийският” шлем се среща в различни разновидности, с триъгълен фронтон над челото, без набузници и гребен от косми (Живкова 1971, 49-53). Последните му изображения са от Пергамския олтар, около 170 г. пр.Хр. (Коннолли 2001, 80). Явно през второто столетие е изместен от наложилите се вече келтски и различни късноелинистически образци.

Тук бихме искали накратко да се спрем и на един интересен шлем, винаги причисляван към “тракийския” тип. Този шлем, изработен от желязо, произхожда от прочутата гробница край Вергина (Вълева 1995, 21-22; Ducrey 1985, 81). Тъй като е широко разпространена хипотезата, че там е заровен Филип II Македонски, то и шлемът се свързва с неговото име. Странното при него е, че кробилосът му не е кух, а е само едно отделно парче, закрепено към калотата на шлема. Различно от установения тип са оформени набузниците му, липсва козирка, като тя е заменена с релефен фронтон. По тази причина сме затруднени дали трябва да го причислим към разглежданата група шлемове, от които без съмнение е повлиян.

Подобен явно е бил и шлемът, който носи конярят от Казанлъшката гробница (Вълева 1995, 20-21) (Табл. III, 9). При него кробилосът е отделен от калотата с характерна ивица, което показва, че най-вероятно той не е бил широк и кух, а тесен и висок като на шлема от Вергина.

В елинистическата епоха широк прием намерил и “псевдотракийският” шлем. Явно той е продължил традициите на “прототракийския” тип, но явяващ се в една твърде помпозна и претрупана форма, тенденция характерна и за други видове доспехи от периода. Тази парадност е постигната чрез широкото използване на релефни фронтони над челото, релефни уши, апликирани глави на Атина, Силен, Палмети. Този доспех явно е съществувал в две разновидности – с допълнителен гребен от косми, върху основния метален и без такъв. Находките и изображенията на “псевдотракийски” шлемове през III-II в. пр.Хр. изобилстват, говорещи за една голяма популярност (Блаватский 1954, 83-84; Гирченко 2000, 7; Коннолли 2001, 78-81; Dintis 1988, Taf. 55; Ducrey 1985, 89; ЧОСЕМЗС 1980, 3-18).

Шлемовете, открити в Тракия, могат на базата на приведения сравнителен материал да се датират в периода втора пол. на IV-III в. пр.Хр. Считаме, че е неуместно отнасянето на някои образци към V в. пр.Хр. Въз основа на направения анализ и приведения сравнителен материал само два от тях – железния от Плетена и сглобения от няколко части от Асеновград, можем да определим като местно производство. При тях много добре се вижда неумението на майстора да подражава на оригинала, единия път, работейки с желязо, а другия, от сглобявайки ново изделие, използвайки части от няколко стари шлема.

По никакъв начин не може да има сравнение между тези два доспеха и елегантните форми на другите, открити на територията на България.

Останалите шлемове са внос от Елада, възможно от Халкидика или Македония. Тяхното изобилие в земи, където не са произвеждани може да намери своето логично обяснение в погребалния обряд на траките и гърците. Докато последните почти повсеместно още от края на VIII в. пр.Хр. изоставят заравянето с оръжие, то траките за наше щастие продължават изконните си традиции. По такъв начин, когато в Гърция почти липсват гробове с оръжие, и то главно се среща като посвещение в светилищата (Коннолли 2001, 80; Snodgrass 1967, 49-87), то в Тракия покойниците, полагани с доспехи, съвсем не са рядкост. Възможно е и част от находките да са трофеи или пък собственост на войни, служили в армиите на Александър Велики или неговите наследници, завърнали се един ден в родината си със своето оръжие.

Привлича вниманието и дългото използване на защитните доспехи в Тракия дори след тяхното повреждане. Факт, отбелязван навсякъде в Античността. Голяма част от шлемовете са с поправени части, по някога са използвани и без набузниците си, явно вече напълно амортизирани. (Василев 1979, 70-71; Василев 1983, 5-11; Иванов 1972, 52-54) Особено интересен е шлемът от Зарева могила, който е заровен към средата на III в. пр.Хр. Групата, към която принадлежи, без съмнение е с поне един век по-стара. Тук като хипотеза може да се предложи и друга идея, чиято подкрепа могат да бъдат много примери от Тракия, Скития, Италия. Трудно може да се приеме, че за богатите и могъщи аристократи, често снабдени с голямо количество оръжие, е бил проблем набавянето на нов шлем. Старият и многократно поправян доспех едва ли е бил предмет на гордост за хора, свикнали да се заобикалят с разкош дори в смъртта. Трудно е да се приеме, че е възможна някаква сантиментална стойност: трофей, подарък, наследство. По-вероятно е поставянето в гроба на стари, негодни доспехи, тъй като новите са имали висока ценност и явно тяхното трезориране в гробовете се е считало за безсмислено. Това се потвърждава и от наличието на явно изготвяни за погребалния обред златни украшения с почти символична дебелина.

Надяваме се, че бъдещи точно датирани и навреме публикувани находки ще обогатят представата за разпространението и изобилието на типовете шлемове

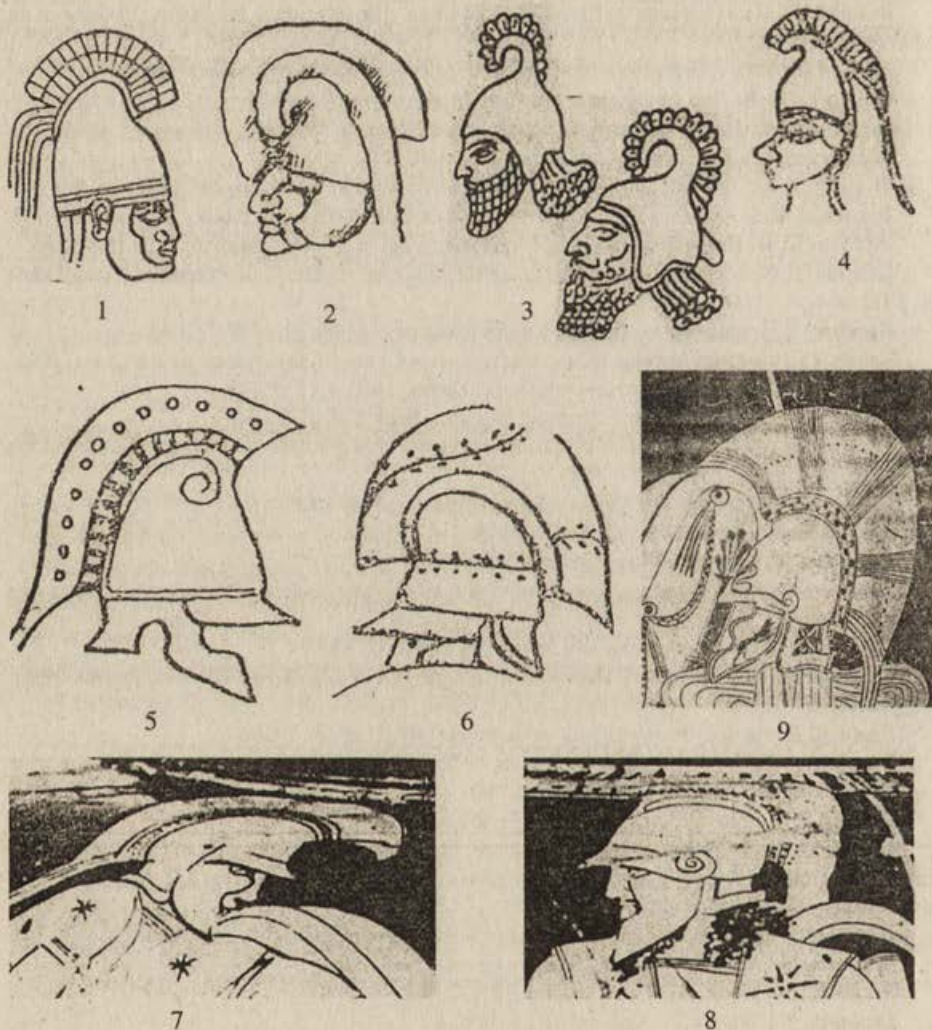
\* Освен това название, за разглежданите шлемове съществува огромна и объркана терминология: "южногръцки", М. Горелик; "трако-македонски", В. Schweizer; "македонски", М. Andronicos; "фригийски", Р. Coussin, М. Comstock, С. Vermerle, J. Vokotopoulpu; "апулийски", D. Chiecomartini; "тиаровиден шлем", Р. Dintis.

## Б Е Л Е Ж К И

- Блаватский, В.Д.** Очерки военного дела в античных государствах северного причерноморья, Москва, 1954.
- Буюклиев, Хр.** Към проблема за тракийското въоръжение в хинтерланда на Севтополис. – В: Първи международен симпозиум “Севтополис”, В. Търново, 1994.
- Василов, В.** Технологически проучвания на тракийското въоръжение от с. Плетена, Благоевградски окръг. Археология, 4, 1975.
- Василов, В.** Шлемът от Върбица, Преславско, и шлемовете от халкидски тип в Тракия. Векове, VIII, кн.6, 1979.
- Василов, В.** Производство на тракийски шлемове в Родопите, Археология, XXII, 1980, кн.3.
- Вълева, Ю.** Изображения на шлемове и каузия в Казанлъшката гробница, Проблеми на изкуството, 1992, 2.
- Гирченко, Т. В.** Скифы 700-300 года до н.э. Солдат, № 47, Артемовск, 2000.
- Горелик, М. В.** Про фракийски “шолом” /Археология т.44, 1983.
- Горелик, М.В.** Вооружение древного Востока, Москва, 1993.
- Живкова, Л.** Казанлъшката гробница, София, 1971.
- Жуглев, К. И.** Тракийски шлем от с. Дебрен, Гоцделчевско, Родопи, 1970, кн. 8-9.
- Жуглев, К. И.** Погребение на тракийски воин при с. Сатовча, Гоцделчевско, Археология, 1987.
- Жуглев, К. И.** Погребения на тракийски воители при с. Горно Дряново, Гоцделчевско.
- Иванов, Д.** Колективна находка от антични бронзови шлемове от Русенско, Археология 4, 1972.
- Иванов, Т.** Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, РП, I, 1948.
- Китов, Г.** Новооткрити тракийски династични гробници в Казанлъшко. Векове, кн.1, 1996.
- Китов, Г.** Долината на тракийските царе, Варна, 2003, с.15, 39-40.
- Китов, Г.** Тракийски култов център Старосел, Варна, 2003, 32-34.
- Манчевич, А. П.** Бронзовые пластины из второго мастюгинского кургана(к вопросу о фракийских шлемах ), АГЭ, 11, 1969.
- Миков, В.** Един шлем от гроб в с.Ковачевица, ГПНМ, 1925.
- Михайлов, Г.** Траките. София, 1972, 145.
- Конноли, П.** Греция и Рим, Москва, 2001.
- Рабинович, В.З.** Шлемы скифского периода. Труды отдела первобитной культуры Государственного Эрмитажа, I, 1941.
- Сергеев, Г.П.** Олонештский античный клад, ВДИ, 2, 1966.
- Стоянова-Серафимова, Д.** Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. Археология, 4, 1975.
- Цончев, Д.** Антични паметници от България, ИАИ, XVII, 1950.
- Burchardt, J.** Homerische helme. Mainz, 1972.
- Dintis, P.** Hellenistische Helme, Roma, 1986.
- Ducrey, P.** Warfare in Ancient Greece, Freiburg, 1985.
- Guma, M.** Citeva precizari asupra unor tipuri de coifuri de la sfirsitul primei epoci a fierului si inceputul celei de a doua descoperite in sud-vestul Romaniei. Traco-Dacica, XII, 1-2.
- L'or des Thraces,** Bruxelles, 2003.
- Oprinescu, A.** Mormintui unui Lupator get de la Cuptoare-“Sfoga”, Traco-Dacica, VIII, 1-2.
- Secunda, N.; McBride, A.,** The Ancient Greeks.
- Secunda, N.; Hook, A.,** Greek Hoplite 480-323 BC.
- Secunda, N.; Warry, J.,** Alexander The Great.
- Schroder, B.** Thrakische Helme., JDAI, XXVII, 1912.
- Snodgrass, A.M.** Arms and armour of the Greeks, London, 1967.

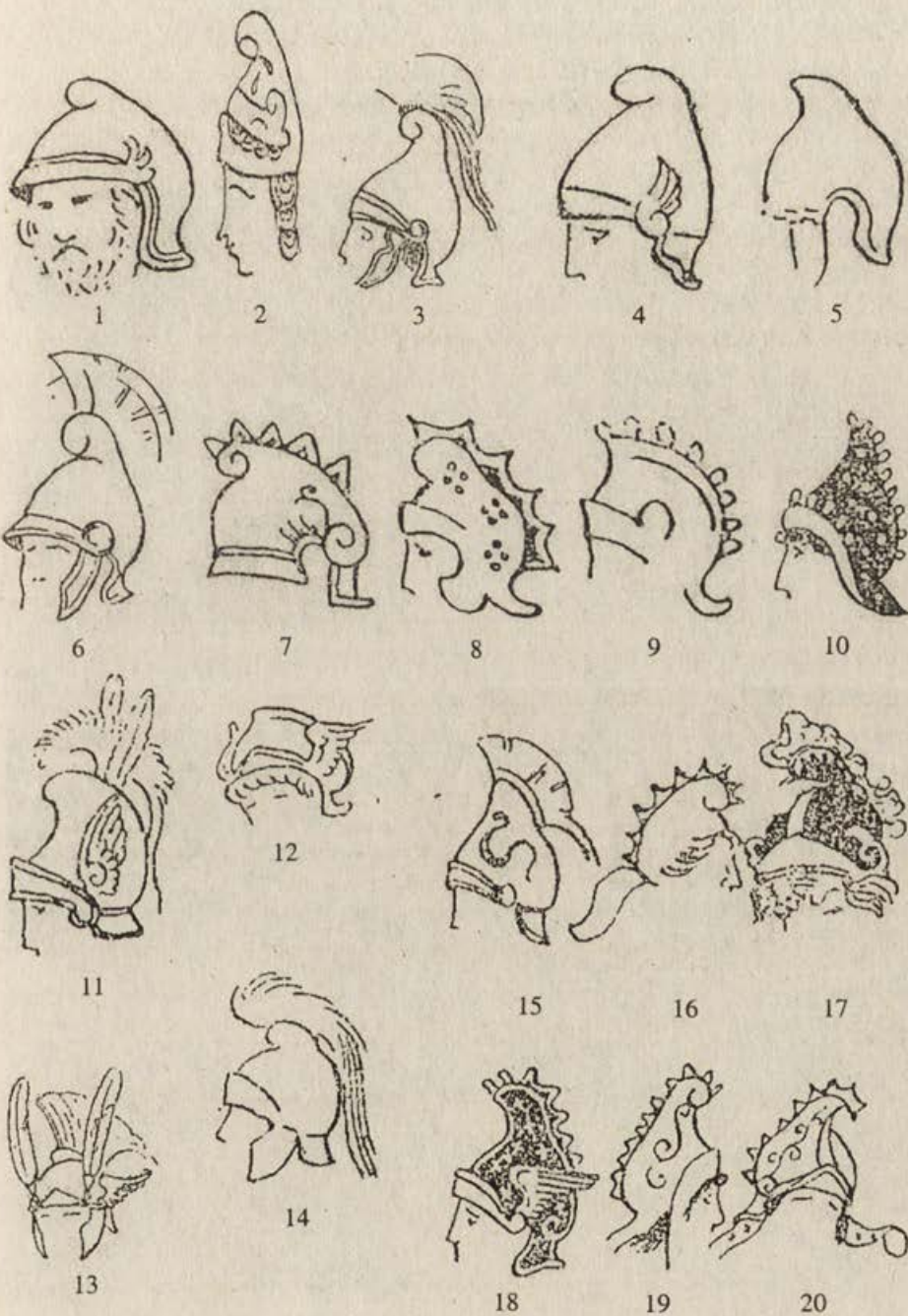
## Таблица I

1. Релеф от Кархемиш, IX-VIII в. пр.Хр.
2. Релеф от Кара Тепе, Анатолия; VIII в. пр.Хр.
3. Релефи от Хорсабад и Ниневия, VIII-VII в. пр.Хр.
4. Бронзов релеф, Кавуши, Анатолия, VIII в. пр.Хр.
- 5-6. Изображения върху гръцки вази, VI-V в. пр.Хр.
- 7-9. Изображения върху гръцки вази, V в. пр.Хр.



## Таблица II

1-20. Изображения върху произведения на италийското изкуство,  
VI-IV в. пр.Хр.



## Таблица III

1. Теракотов релеф от Таре. Бронзов шлем, сега намиращ се в Берлин, IV в. пр.Хр.
2. Мраморен релеф от Гърция, втора пол. на IV в. пр.Хр.
- 3-6. Изображения върху италийски вази, IV - III в. пр.Хр.
7. Стела на Аристонавт, Атина, 320 г. пр.Хр.
- 8-9. Рисунки от Казанлъшката гроница, III в. пр.Хр.
10. Релеф от т.нар. "Александров саркофар", Истанбул, около 330-312 г. пр.Хр.



1



2



3



4



5



6



7



8



9



10

## Таблица IV

1. Бронзов шлем от Дебрен.
2. Бронзов шлем от Гърмен.
3. Бронзов шлем от Брястовица.
4. Бронзов шлем от Плетена.
5. Бронзов шлем от Ковачевица.
6. Железен шлем, бронзови набузници и наносник от Плетена.
7. Бронзов шлем от Асеновград.
8. Бронзов шлем от Асеновата крепост.
9. Бронзов шлем от Плетена.



1



2



3



4



5



6



7



8



9

## Таблица V

1. Бронзов шлем от Дебрен.
2. Бронзов шлем Зарева могила.
3. Бронзов шлем от Копенхаген.
4. Бронзов шлем от Йонина.
5. Бронзов шлем от Art Institute, Чикаго.
7. Бронзов шлем от Франция.
- 6, 8-9. Бронзови шлемове от Олонеси.



1



2



3



4



5



6

VAA



7



8



9

## Таблица VI

1-10. Бронзови набузници от шлемове "тракийски тип".



1



2



3



4



5



8



6



7



9



10

## Таблица VII

1-2 Бронзови шлемове, Берлин

3-4 Бронзови шлемове от Италия.

5-7 Бронзови шлемове "псевдотракийски тип", Гърция.

8. Изображение върху саркофаг, Тарквиния, втора пол. на IV в. пр. Хр.



1



2



3



4



5



6



7



8

Таблица VIII  
1. Карта на шлемовете разглеждани в статията.

